

близькими, почуття приреченості, самотності, загубленості у світі. Тому розв'язка твору виявляється песимістичною, підкреслюється відчай козака, який втратив свою долю і вже не зможе її повернути.

Рецепція історичних балад мала значну вагу в формуванні художності ліро-епічних творів М. Костомарова. Вдаючись до традиційних образів, автор передає трагізм життєвих колізій героїв. Письменник художньо інтерпретує поширені в народних баладах мотиви смерті козака на чужині, вірності, сирітства, наголошуючи на значенні соціальних умов у долі героїв.

Важливу функцію в естетизації козаків, поетизації їх прагнення до волі у віршах М. Костомарова виконують зображально-виражальні засоби народних балад: порівняння, гіперболи, ампліфікації, демінутивні сполуки. Естетизація минулого дозволяє М. Костомарову акцентувати зміну аксіологічних орієнтирів у суспільстві.

Література

1. Балади / упоряд. і прим. О. І. Дея та А. Ю. Ясинчук. — К.: Дніпро, 1987. — 319 с.
2. Дей, О. І. Українська народна балада / О. І. Дей. — К.: Наук. думка, 1986. — 264 с.
3. Єременко, О. Р. Українська балада XIX століття (історія жанру) / О. Р. Єременко. — Суми: ВВП «Мрія-1», 2004. — 216 с.
4. Клочек, Г. Енергія художнього слова: зб. ст. / Г. Клочек. — Кіровоград: Редакційно-видавничий відділ Кіровоград. держав. пед. ун-ту ім. В. Винниченка, 2007. — 448 с.
5. Козачок, Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова): монографія / Я. Козачок. — К.: НАУ, 2004. — 352 с.
6. Костомаров, М. І. Твори: у 2 т. / М. І. Костомаров. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 1. — 637 с.
7. Костомаров, Н. І. Автобіографія; Бунт Стеньки Разина / Н. І. Костомаров; авт. очерка и сост. коммент. Ю. А. Пінчук; АН України, Археогр. комис.; Ін-т історії України. — К.: Наук. думка, 1992. — 511 с.
8. Крохмальний, Р. Поетика трансферності у візях Миколи Костомарова / Р. Крохмальний // Вісн. Львів. ун-ту. Серія філол. — 2007. — Вип. 41. — С. 44—52.
9. Пінчук, Ю. Микола Костомаров // Вибрані студії з костомаровознавства / Ю. Пінчук. — К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. — 608 с.
10. Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. — К.: Міленіум, 2002. — 260 с.
11. Яус, Г. Р. Досвід естетичного сприйняття і літературна герменевтика / Г. Р. Яус; пер. з нім. Р. Свято і П. Тарашук. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2011 — 624 с.

Вольга Кавальчук (Брест)

РЭАЛІЗАЦЫЯ КУЛЬТУРНА-МЕНТАЛЬНАЙ АПАЗІЦЫ «СВОЙ — ЧУЖЫ» Ў АПОВЕСЦІ В. БЫКАВА «ТРЭЦЯЯ РАКЕТА»

Бінарная апазіцыя «свой — чужы» характарызуецца ўніверсальнымі якасцямі, аднак яе асобныя рэалізацыі ў розных культурных, гістарычных і мастацкіх «абставінах», несумненна, маюць адрозненні. Актуальным уяўляецца даследаванне адметнасцей і тоесных праяў рэалізацыі названай апазіцыі на прыкладзе мастацкіх твораў вядомых аўтараў, у прыватнасці, В. Быкава.

Аповесць «Трэцяя ракета», характарызуючыся ваеннай тэматыкай, з першых радзелаў дае магчымасць зразумець: «свае» — гэта чырвонаармейцы, героі твора, а «чужыя» — гэта ворагі, фашысты: *«Мы — саракапятчыкі. Яшчэ нас называюць ПТА (процітанкавая абарона), яшчэ “пушкары” або з абразам “Бывай, радзіма”. ... Вайна шмат у чым змянілася за тры гады, змяніліся зброя і тактыка, пацяжэлі нямецкія танкі, з’явіліся “тыгры”, “пантэры”, “фердынанды”, а саракапятка ў нас усё такая ж, што і ў сорак першым, з якой тады стралялі на танкетках і лёгкіх каробачках-танках»* [1, с. 107–108]. Зразумела, што займеннік «мы» вызначае своеасаблівую супольнасць, якая ўтварылася толькі па прымеце далучанасці да тых, хто змагаецца на адным баку ў групе салдат. Падчас ваенных дзеянняў адыходзяць на другі план фактары нацыянальнай ці родавай еднасці, якія таксама могуць быць вызначальнымі крытэрыямі для вылучэння «сваіх» і «чужых». Якут, беларус, рускі — кожны з іх цяпер «свой», таму што змагаецца на адным баку, але, што цікава, этнонім «немец» становіцца сінонімам абразлівага і ненавіснага вызначэння «фашыст» і адначасова рэалізацыяй паняцця «чужы». Камандзір артылерыйскага разліку, Жаўтых, разважаючы пра тое, што бывае добрая і дрэнная зямля, якая нараджае добрых і дрэнных людзей, гаворыць наступнае: *«Нямеччына — паганая зямля. На ёй, пэўна, адны мухаморы ды порхаўкі розныя растуць. І фашысты яшчэ»* [1, с. 126].

Прага помсты адольвае і героя-апавядальніка — Лазняка. Памяць не дае яму спакою пасля таго, як, змагаючыся з ворагам у складзе партызанскага атрада, ён стаў сведкам жудаснага выпадку: фашысты змусілі жыхароў вёскі выйсці з хат і пачалі класці людзей у каляіны гразкай дарогі, па якой пасля рушыла калона машын. Вёска была вынішчана і спалена. Прасякнуты нянавісцю да «чужых», салдат ад адчаю пачынае злавацца на «сваіх»: *«З таго дня пачаліся мае пакуты. Я думаў, што здурнею ад болю і бездапаможнасці, бяссільнае ярасці, што туманіла маю свядомасць. Зубамі я шматаў ноччу ватоўку ў лагерным шпіталі, удзень сварыўся з доктарам Фрумкіным, які хацеў мне адрэзаць нагу. Я тады стаў лаяцца, нізавошта крыўдзіў сястру і таварышаў»* [1, с. 135–136]. З часам Лазняк трохі супакоіўся, але займеў намер вярнуцца на фронт і адпомсціць чужынцам, што зняважылі ўсё людскае.

Аднак адзін з герояў быкаўскай аповесці, Лук’янаў, які пабываў у палоне, не спалучае паняццяў «немец» і «фашыст». У размове з галоўным героем ён выказвае свае меркаванні пра ворагаў: *«За трыццаць год жыцця я не зразумеў таго, што за адзін год палону. Я ўсё думаў: усё ж яны, немцы, не якія азіяты, яны далі чалавецтву Баха, Гётэ, Шылера, Энгельса. Аказалася, увесь іхні сэнс — Гітлер. Вось што можа зрабіць адзін чалавек з нацыяй, якая даверыцца яму. Хаця не ўсе аднолькавыя. Некаторыя думаюць па-свойму. Напэўна, кожны чалавек — ад прыроды чалавек. Жыццё робіць з яго генія або злыдня. Немцы прадалі Гітлеру свае душы, і ён зрабіў іх злыднямі. Гэта страшна — прадаць аднаму ўсе душы. Апрача ўсяго іншага, гэты адзін — стане вампірам. Ён захоча акіяна крыві. Быў у нас Курт, ён шмат што разумее правільна. Мы часам гутарылі. Я палонны, а ён салдат з аховы. Але ён трус. Ён болей за ўсё баяўся фронту. Ён ненавідзеў Гітлера, але пакорна служыў яму. Пасля ён*

навесіўся ў лагеры» [1, с. 150]. Такім чынам, пачынае ўзбагачацца дагэтуль адназначна адмоўная афарбоўка паняцця «чужы». З'яўляюцца згадкі пра выдатных людзей, якіх нарадзіла нямецкая зямля, пра тое, што не ўсе немцы думваюць аднолькава і жадаюць смерці іншым народам. Аднак аўтар дае зразумець, што недастаткова проста «быць супраць» і падпарадкоўвацца сістэме знішчэння чалавека, неабходна штосьці большае. Прыстасаванству наканавана несці разбурэнне не толькі іншым, але і самому чалавеку. Чужынец, які пакорліва выконвае ролю ката, хоць і не згодны з гэтай роляй, ніколе не стане «сваім».

У сваю чаргу, паняцце «свой» таксама пачынае канатацыйна ўзбагачацца, калі ў адказ Лук'янаву разважае Лазняк: *«Чаго ўжо чакаць ад немцаў, ... калі вось і нашы... Колькі набралася і ўласаўцаў, і паліцаяў...»* [1, с. 151]. Такія людзі, хоць і былі раней «сваімі», жылі і гаспадарылі побач, зрабіліся «чужымі», не перамогшы ў сабе карысталюбца і баязліўца і, па словах Лук'янава, паддаўшыся трусасці і разліку.

Прыкладам пераўтварэння са «свайго» ў «чужога» можа быць Лёшка Задарожны, які, разумеючы ўсю складанасць становішча адрэзанага ад іншых чырвонаармейцаў разліку, вырашае ўратавацца хітрасцю. Пасля смерці Жаўтыха камандзірам разліку становіцца Папоў. Ён адмаўляецца пакідаць пазіцыі і кідаць гармату без загаду, і Лёшка намаўляе яго адправіць каго-небудзь за дазволам прарывацца «да сваіх». Паняцце «свае» набывае ў гэтым кантэксце амаль сакральны сэнс. Яно становіцца сінонімам паратунку, свабоды, вызвалення з пасткі, у якой аказаліся артылерысты.

Толькі пасля чарговага бою, калі адсутнасць Лёшкі цягнецца нязносна доўга, Папоў пачынае адчуваць няладнае. Ён шкадуе, што адпусціў ахвотніка, бо той не прыйдзе назад. Лазняк усведамляе слушнасць меркавання камандзіра, але не можа адразу пагадзіцца з тым, што «свой» так лёгка мог стаць «чужым»: *«Агідная самота ўпаўзае ў маё нутро. Упэўненасць, з якою кажэ гэтыя словы Папоў, дзейнічае, як гіпноз. І мне таксама робіцца ясна і зразумела, што назад Задарожны не прыйдзе — не затым ён пайшоў. Тут нейкая была яго хітрасць, якой ён дамогся, і мы засталіся ў дурнях. І ўсё ж не хочацца верыць у тое, я адганяю благія прадчуванні: усё ж ён свой чалавек, не вораг, як гэта ён можа кінуць нас тут?»* [1, с. 186]. Пасля таго, як да байцоў замест Лёшкі прыбегла медсястра Люся, высветлілася, што былому «свайму» «начхаць на хлопцаў» [1, с. 209]. Дзяўчына не адразу прызналася, што такія словы пра байцоў сказаў Задарожны. Яна не хацела турбаваць чырвонаармейцаў прыкрай навіной. Але спасылацца на драпіну на руцэ і патрабаваць адпраўкі ў тыл, калі «свае» чакаюць дазволу адысці і паміраюць адзін за адным — гэта, па словах Люсі, нясцерпная подласць. Лазняк, які хацеў адпомсціць ворагу, уражаны тым, што такім «чужым» можа аказацца чалавек, што ваяваў побач, «свой»: *«Зусім новае, ніколі раней не знаёмае пачуццё гневу і расчараванасці ахоплівае мяне. За ўвесь доўгі час маёй пакутнай прагнасці помсты я не думаў аб тым, не прадбачыў нічога падобнага. Я вачмі, поўнымі павагі і захаплення, глядзеў на кожнага з франтавікоў. Але вось бываюць, відаць, і такія»* [1, с. 210]. Былы «свой» цяпер уяўляецца Лазняку «агіднай порхаўкай». Праз гэту характарыстыку аўтар

злучае вобраз Лёшкі з паняццем фашызму, які ва ўяўленнях Жаўтыха нараджаецца разам з порхаўкамі на Нямеччыне.

Напрыканцы твора, калі здрадніка бачыць галоўны герой, ён не можа і не хоча стрымлівацца: Лазняк зрываецца на Лёшку, называючы яго фашыстам. Дыялог паміж героямі выяўляе Задарожнага як сапраўднага ворага, што свядома пагубіў «сваіх». Прагнасць помсты, якую так доўга меў Лазняк, рэалізуецца ў забойстве цяпер ужо «чужынца» Лёшкі.

Па-іншаму вымалёўваецца вобраз нямецкага танкіста, які памірае побач з галоўным героем. Абпалены салдат у паўпрытомнасці дапаўзае да бруствера артылерыстаў і не разумее, дзе знаходзіцца і хто побач з ім. Ён павінен быць увасабленнем паняцця «чужы», але з ворага пераўтвараецца ў звычайнага чалавека, падобнага да кожнага з тых, што апынуліся на іншым баку ваенных дзеянняў. Лазняк намагаецца бачыць у ім толькі фашыста, але бачыць больш: *«Я хачу знайсці яшчэ нейкі повед для свае злосці, я хачу бачыць гэтага танкіста віноўнікам усёй сённяшняй нашай трагедыі, але ў паперах толькі лічбы, нумары, нямецкія словы ...»* [1, с. 212]. Бачыць галоўны герой і фотаздымкі, на якіх ёсць сябры хлопца, дзяўчына і ён сам з маці. Подпіс на апошнім здымку бянтэжыць чырвонаармейца, робячы «чужога» чалавека больш падобным на «сваіх»: *«Простая рэч, але я ніколі не думаў, што ў майго ворага раптам акажацца маці, звычайная спакутаваная, не дужа маладая жанчына, якая гэтак нечакана стане між намі. Я думаю, што, напэўна, яна любіць яго і, напэўна, як і ўсякая маці, вельмі баіцца, каб чаго не здарылася з ім. І, напэўна, яна песціла яго ў маленстве і радавалася яго першым крокам і першым словам... і дбала, каб ён добра вучыўся і не меў двоек і каб не прастудзіўся, не захварэў, не трапіў пад машыну... Гэтаксама, як і мая, як і Люсіна, як і Папова, Лук'янава і мільёны мацярэй на зямлі. І можа так стацца, што і ён добры сын і гэтак жа любіць яе і кахае тую дзяўчыну... і суседзі старыя добрае думкі аб гэтым юнаку. Я разумю і гатовы спачуваць усякаму мацярынскаму гору, але цяпер я мушу ненавідзець гэтага яе сына, як, бадай, ён можа ненавідзець мяне, бо мы апалілі яго, а ёе забіў нашага Жаўтыха і параніў Лук'янава»* [1, с. 214]. Галоўны герой усведамляе непазбежнасць падзелу на «сваіх» і «чужых» на вайне, але разам з тым і расплывістаць гэтага размежавання: *«Гінуць нашы, паміраюць немцы, гінуць маладыя і старыя, добрыя, злыя, паганьыя — і хто вінаваты? Адзін Гітлер? Не, адчуваю я, не адзін Гітлер»* [1, с. 214]. Вуснамі Лазняка В. Быкаў агучвае агульначалавечы боль ад страшэннай з'явы вайны, якую спараджаюць самі людзі.

Разам з тым узнікаюцца і іншыя пытанні: пытанне пра чалавечую подласць, калі «свой» можа стаць «чужым», і пытанне пра чалавечую еднасць, калі «чужы» можа аказацца такім падобным да «сваіх». Разважаючы над гэтымі балючымі парадоксамі, што забілі ўсю радасць выратавання ў Лазняку, галоўны герой думае: *«Ці мог я за доўгія месяцы ў шпіталі прадбачыць, што мая адплата ворагу заслоніцца ад мяне новай вайскавай няўдачай і подласцю свайго ж чалавека? Як гэта ўсё складана і трудна. Я думаю: дабрацца б да немцаў! А ці толькі яны сталі віною нашай бяды! На колькі ж франтоў суджана змагацца мне — і з ворагамі ў акружэнні, са сволаччу побач, нарэшце, з самім*

сабой» [1, с. 227]. Сапраўды, кожны з герояў, што выяўлены ў аповесці, праходзіць выпрабаванне на тое, застацца яму чалавекам у неверагодна цяжкіх ваенных абставінах ці паддацца спакусе зрабіць эгаістычны, труслівы, карысны выбар. Некаторыя нават не разглядаюць магчымасць другога выбару, хтосьці сумняваецца і ўсё ж аддае перавагу сумленнай пазіцыі, а нехта пераўтвараецца ў здрадніка і зласліўца. Такім чынам, кожны можа стаць чужынцам нават для самога сябе.

Вядома, падчас вайны ў свядомасці чалавека надзвычайна востра ўзнікае апазіцыя «свой-чужы», што звязана з неабходнасцю выжывання і супрацьстаяння ворагу. Асабліва значнасць такой культурна-ментальнай апазіцыі ўласціва народам, краіны якіх, як Беларусь, стагоддзямі рабіліся арэнай ваенных дзеянняў. Такое завастрэнне назіраецца і ў аповесці «Трэцяя ракета» В. Быкава, галоўныя героі якой не толькі змагаюцца з фашысцкай навалай, але і перэасэнсоўваюць уласныя вартасці, спасцігаючы складанасць і вызначальнасць выбару чалавека, усведамляючы крохкасць жыцця і непазбежнасць ахвяравання. Ахвярамі ў мастацкім свеце твора становяцца людзі, якія гінуць у барацьбе за «сваіх», і тыя, хто застаецца жыць з усведамленнем таго, што не кожны «свой» — сябра, і не кожны «чужы» — вораг. Такім чынам, ваенныя рэаліі, з аднаго боку, робяць больш адчувальнай апазіцыю «свой—чужы», а з другога боку — у мастацкім свеце аповесці «Трэцяя ракета» становяцца паказчыкам яе адноснасці і складанасці.

Літаратура

1. Быкаў, В. Збор твораў: у 4 т. / В. Быкаў. — Мінск: Мастацкая літаратура, 1980. — Т. 1: Аповесці. — 432 с.

Ірына Забалотная (Мінск)

ЯНКА БРЫЛЬ І АЛЕСЬ АДАМОВІЧ У ВЫЯЎЛЕННІ КАНЦЭПТУ «ВАЙНА»: УНІВЕРСАЛЬНЫ І НАЦЫЯНАЛЬНЫ КАНТЭКСТ

Канцэпт «вайна» вызначаецца намі як схопліванне і інтэрпрэтацыя сэнсаў вайны вучонымі і мастакамі. Гэтыя сэнсы грунтуюцца на асаблівасцях гістарычнага быцця народа і выяўляюцца ў знакавых сістэмах, адной з якіх выступае мастацтва.

У беларускай літаратуры Я. Брыль быў адным з першых пісьменнікаў, які яскрава паказаў лінію зместавага напаўнення канцэпту «вайна» — «вайна і грамадства» (шырокі сацыяльны зрээ нямецкага грамадства ў час вайны, уплыў на яго ідэалогіі нацызму; вернасць гуманістычным прынцыпам, адстойванне нацыянальнай пазіцыі і чалавечай годнасці насуперак культурнай размытасці і фашысцкай прапаганды). Так, сацыяльна-гістарычны аспект канцэпту «вайна» выявіўся ў рамане Я. Брыля «Птушкі і гнёзды» (1964). Аўтар малюе вобразы нацыстаў і ненацыстаў знутры, вачыма палоннага беларуса Алеся Руневіча. Знаходзячыся ў Германіі (у 1939–1942 гг.), юнак меў магчымасць непасрэдна назіраць паводзіны і характар немцаў з пазіцыі адукаванага чалавека,